

УДК 398.3

Н.М.Войтович

ЖЕБРАЦТВО ЯК СОЦІАЛЬНА ДЕВІАЦІЯ (НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕМОНОЛОГІЧНОЇ ТРАДИЦІЇ)

У статті на основі авторських польових етнографічних матеріалів, зібраних на теренах Українських Карпат, розглянуто питання неоднозначного ставлення традиційного українського суспільства до маргінальної категорії жебрацтва. Висвітлена роль прохачів у сімейній та поховальній обрядовості. Показано місце жебраків у системі демонологічних уявлень.

Ключові слова: жебрак, гість, прохач, демонологічна традиція.

Проблема існування різних категорій людей, які виділялися з-поміж інших девіантною поведінкою та не вписувалися у соціальні рамки людського буття, залишатиметься актуальною, мабуть, завжди. Звертання до цієї проблеми не втратило своєї ваги до цих пір, оскільки прохачі не є чимось винятковим на наших вулицях. І, як не дивно, в нових соціально-економічних умовах виявилися живучими «вічні типи» жебраків. Власне наявність різних маргінальних груп є свідченням матеріальної та й моральної нестабільності того чи іншого суспільства. Хоча в епоху середньовіччя жебрацтво було необхідною нормою, яка, наче лакмусовий папірець, визначала рівень людської доброти та милосердя [16, с. 6]. У цьому контексті викликає інтерес аналіз причин цього явища, типологія жебраків, пропозиції щодо обмеження або подолання даної патології.

Проблему жебрацтва на межі століть порушувала досить значна кількість осіб, серед яких публіцисти, етнографи, історики. Так, загальних аспектів теми торкалися Д. Дриль у книзі «Бродяжество и нищенство и меры борьбы с ними», етнограф С. Максимов у праці «Бродячая Русь». Та більшість з дослідників аналізували причини, які примушували людей просити милостиню, розробляли класифікації жебраків, вивчали особливості побуту, причин жебрацтва взагалі, пропонували засоби боротьби з цим явищем.

Мета ж нашої статті – висвітлити роль прохачів в обрядах та ритуалах, а також показати їх місце у демонологічній ієрархії. Адже не випадково на актуальність розгортання студій цієї верстви суспільства вказувала ще в першій половині ХХ ст. українська дослідниця К. Грушевська, вважаючи жебраків речниками потойбічних сил, «маною» [12, с. 128] громади [11, с. 12].

Історик І. Прижов, автор праці «Нищие на святой Руси. Материалы общественного и народного быта в России» намагався дати визначення жебрацтва: «Жебраками на святій Русі називається верства людей, які нічого не роблять і промишляють збиранням подаєнь Христа ради» (тому жебраків ще називали христорадниками). І. Прижов зазначав, що жебрацтво – це продукт середньовіччя, вказував на суперечливий характер милостині, оскільки в її основі лежало не людинолюбство та співчуття до стражденного, а бажання врятувати власну душу: «Якщо б не було жебраків, благочестива людина не могла б потішити своєї совісті: подати прохачу означало прокласти собі шлях до прощення від Бога» [16, с. 14]. Недаремно на Русі казали, що «до раю входять святою милостинею». Зазначений автор також вказував на негативний бік милостині: «Ми знаємо, що будь-яка допомога жебракам, якщо вона не має соціального братського характеру, тільки плодить жебраків і з жебраками принижує все суспільство, виробляє найбільш потворні явища в житті» [16, с. 19].

Ще в середні віки, тобто тоді, коли виникло дане явище, народна свідомість розрізняла декілька видів маргіналів-прохачів: каліки, діти народжені із зовнішніми вадами, сліпці, старці, бідні, погорільці, п'яниці. До найвищого розряду, так би мовити, належали саме сліпці чи каліки, які ходили по світі для проповідування мудрості, а тому наділялися божественним походженням.

Саме жебраки-каліки найчастіше ставали об'єктом скрупульозного вивчення. Дослідники привертають увагу до такого явища, як діти-жебраки, їх експлуатації дорослими, втягування до цієї професії, навмисне калічення. Іноді навмисно калічили навіть власних дітей. Автори згадують про функціонування у середині ХІХ ст. двох «жебрацьких цехів» на Поділлі, де майстри викольовали дітям очі, ламали руки й ноги. У деяких селах існували так звані «жебрацькі гнізда», тобто поселення, населення яких переважно займалося жебракуванням [20, с. 92].

В українській демонологічній традиції саме ці категорії жебраків прирівнювалися до типових представників демонологічної системи. Адже мовчазність та сліпота

безпосередньо пов'язувала їх зі світом мертвих [21, с. 102]. Діти народжені з великими головами, потворними обличчями тощо у карпатській народній демонології могли бути підставою для вірувань у жіночих демонів типу «повітрулі», «вітерниці», «перелесниці», які підмінюють дітей чи ссуть їхні груди. А різноманітні тілесні аномалії, каліцтва властиві для такого демонологічного персонажа як «упир-одміна» (дитина, яку підкинула «нечиста сила» замість своєї: «Лупирь – то вродилося таке рахітне, червоне було, росло хіба в голову» [4, арк. 6]. Цікаво, що у болгар ознаками «підміни» (горбатий, німий, не росте, народжений із зубами) характеризувалася дитина, обділена материнським молоком ще в утробі, тому що його «крала» народжена дитина вдруге вагітної матері [14, с. 565]. Південні слов'яни вважали, що «упир-одміна» не шкодить, а навпаки, приносить користь – віщує майбутнє [13, с. 500]. Вірили також, що народження «одміни» приносить щастя для села [22, с. 640].

У давнину будь-яка людина, народжена сліпою, німою, калікою переходила під безпосередню опіку богів, тобто ставала «убогою». Але з часом народ почав трактувати каліцтво та потворність як ознаку присутності демонічних сил, тому й саме слово «убогий» перенесено на позначення диявола [16, с. 33].

В українському традиційному суспільстві категорію людей на маргінесі зазвичай поповнювали жебраки (старці, діди) – найчастіше німічні люди, а також сироти, діти-знайди, бідні вдови. Ставали жебраками і ті, що змарнували господарство, пропили його, або потерпіли від голоду, різних стихійних лих, життєвих колізій – каліцтва, втрати годувальника тощо. Таких соціальних девіацій українська сільська громада намагалася всілякими методами, пересторогами, табу й магічними приписами не допустити. В карпатських селах, зокрема, вважали навіть, що вагітним не можна ні в чому відмовляти, щоб майбутня дитина нічого не просила, тобто не стала жебрачкою [6, арк. 11]. Позаяк дане явище було досить поширеним.

Проте ставлення суспільства до жебракування, як свідчать українські етнографічні матеріали, не було однозначним. З одного боку, це сприймалося негативно, вороже та викликало підозру. З іншого – убогим допомагали, а безрідним та одиноким притулок надавала громада, потерпілим від стихійних лих опікувалась церква.

У демонологічній традиції прохачів вважали посередниками між двома світами – земним і потойбічним, носіями таємничих надзнань, які можуть допомогти простій людині у її боротьбі з представниками міфологічного світу: «Раз зайшла до меї мами прошилниця (жебрачка. – Н.В.) і каже: «Я знаю, що в тебе відбирают молоко. Давай мені нове глиняне горнятко і 9 голок, і принеси букового поліна». Потім посеред хати на землі поставила то горнятко з іглами і запалила тоті тріски з букового поліна. Приходить тотя відьма: «Попустіт ми», а жебрачка: «Поки не даш присягу, шо не будеш то робити, доти не попущу» [4, арк. 29].

Хоч би як господарю оселі було скрутно, прошаків приймали без вагань, бо вважали: «Хто бідного видів і давав йому, то в лютий динь його Господь визволит, бо жебраки – колеги Господа» [7, арк. 8]. Їх обдаровували на великі свята («на Великдень рано, як святити паску, то в куті стояли бідні – то їм роздавали всьо» [5, арк. 3]; «у вівторок по Великодню несли бідним на могили булки, галунки за померлі душі» [5, арк. 12]), запрошували за спільний стіл, сподіваючись на винагороду за це як за життя, так і по смерті.

Цікаво, що у пізніх ініціаціях ряду слов'янських народів зберігся звичай номінувати об'єднання жебраків «вовками» [8, с. 141]. Та й зрештою згадаймо про жебрацтво колядників. Білоруси, до речі, колядників називають «волочобниками» (від слова «волочитися») [16, с. 26]. Крізь призму останнього терміну стереотипно українці сприймають спосіб життя ромів-циган, яких по-суті, вважають жебраками і яких через те

наділяють надприродними езотеричними здібностями: «У цигана три душі: одна у руці, друга у нозі, третя поперед его біжить» [19, с. 23].

Спорадично випадковий гість, прохач сприймається як носій долі, що здатний впливати на всі сфери людського життя, навіть більше – потойбічного («Хто дуже скупий – не дасть прошкакам, то на тім світі нічого не має, стіл пустий стоїт. І ходит опівночі, йойкає коло хати. То треба навіть бродячим псам через вікно кинути хліба» [5, арк. 4]).

Давні слов'яни вірили, що гість, якого не прийняли за всіма етикетними правилами, може спричинити відповідні збитки господарству та «забрати» за собою худобу [1, с. 533]. Тому господар намагався завжди якнайкраще прийняти такого гостя, сподіваючись шляхом символічного договору з вищими силами, уособленням яких є жебрак, забезпечити своє майбутнє. Лише інколи він (можливо, коли не було матеріальної можливості прийняти гостя) міг схитрувати, обманути вищі сили, застосовуючи ірраціональні методи: якщо прихід старця був небажаним, то «як корова йде з паші і в неї в роті трава, то треба взяти ту траву, зашити в скатертину. То як будуть різні гості приходити, то не будуть нічого хотіти їсти» [3, арк. 6]; «Як зав'езують стіл [ланцюгами на Святий Вечір], то гостям зав'езують рот, що не будут їсти» [5, арк. 14].

Уже самі синоніми слова – старець, дід, прохач – на лінгвістичному рівні вказують на генетичну спорідненість з культом предків [15, с. 73]. Отож на теренах всього слов'янського світу жебрак (гість, чужий) сприймається як замісник покійника, як іпостась божества, предка [17, с. 43].

Магічна допомога жебраків проявлялася у різних сферах людського життя. Зокрема, помічною українці вважали палицю, вкрадену в жебрака, бо нею можна розігнати бурю [18, с. 49]; під час вагітності, якщо жінка не має апетиту, беруть у жебраків 40 кусків хліба, які вона має з'їсти [16, с. 63]. У деяких випадках саме старці-прохачі могли допомогти селянам, коли відьма відбирала молоко в їхніх корів [4, арк. 12].

Помітною є магічно-символічна роль жебрака в різдвяній обрядовості: «На Святий вечір приходив жебрак і розказав, як блощиці вигнати. Треба одному йти під вікно, а другий сидит в хаті. Та з-під вікна каже: «Кого їдят блощиці». «Самі себе». Тоді та з-під вікна йде з сокиров 'д вербі і стукат. А друга виходит: «Що ти там робиш?». «Світлицю». «А на що?» «На блощиці» – і рано блощиці всі попримерзали на вікні» [7, арк. 8].

Не меншим є магічне значення прохача у поминальних ритуалах: «Старець замітав за покійником і брав собі хліб, що лежав там, де покійник» [5, арк. 13]. В Українських Карпатах колись багаті господарі робили після похорону спеціальну гостину для жебраків та бідних – «комашню» [4, арк. 21]. У західних слов'ян, зокрема чехів, побутував такий звичай: усі, хто проводжав тіло померлого, після похорону купалися в парній купелі (у так званій задушній лазні); купання в такій лазні оплачували також для жебраків [9, с. 26].

На теренах Полісся існували аналогічні вірування. Особливо високо цінували тут поминки, на які раптово прийшов звичайний перехожий, тобто чужий. Дослідники годування чужого, бідного вважають ритуальною дією, що означає символічний обмін: віддаси чужому на «цьому» світі, віддається своєму – на «тому» [2, с. 316].

Отже, в українській демонологічній традиції жебрака можна вважати своєрідним медіатором – посередником між двома світами, який забезпечує «спілкування» живих людей з померлими предками, вищими силами. У народній уяві жебраків прирівнювали до так званих «непрóстих», які могли різноманітними ритуально-магічними діями, молитвами-зашіптуваннями вилікувати від хвороб, злих очей, дітей – від переляку, забезпечити добробут тим господарям, які добре їх прийняли, нагодували чи обдарували.

Список використаної літератури

1. Агапкина Т. А. Гость / Т. А. Агапкина, Л. Г. Невская // Славянские древности: этнолингвистический словарь в 5-ти томах / под общей ред. Н. И. Толстого. – Москва : Международные отношения, 1995. – Т. 1 : А–Г. – С. 531–533 ; Agapkina T. A. Gost / T. A. Agapkina, L. G. Nevskaya // Slavyanskije drevnosti: etnolingvisticheskiy slovar v 5-ti tomakh / pod obshchey red. N. I. Tolstogo. – Moskva : Mezhdunarodnye otnosheniya, 1995. – Т. 1 : А–Г. – С. 531–533 ;

2. Артюх Л. Поминальні страви на Поліссі (народний етикет) / Л. Артюх // Полісся України : матер. істор.-етногр. дослід. – Львів : ІН НАН України, 1997. – Вип. 1 : Київське Полісся. 1994. – С. 313–318 ; Artyukh L. Pominalni stravi na Polissi (narodniy etiket) / L. Artyukh // Polissya Ukraini : mater. istor.-etnogr. doslid. – Lviv : IN NAN Ukraini, 1997. – Vip. 1 : Kiivske Polissya. 1994. – S. 313–318

3. Польові етнографічні матеріали до теми «Народна демонологія Бойківщини», зафіксовані у Старосамбірському р-ні Львівської обл // Архів Львівського національного університету імені Івана Франка. – Ф. 119, оп. 17, spr. 208-Е, ark. 1–8 ; Polovi etnografichni materialy do temy «Narodna demonolohiia Boikivshchynu», zafiksovani u Starosambirskomu r-ni Lvivskoi obl // Arkhiv Lvivskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Franka. – F. 119, op. 17, spr. 208-E, ark. 1–8

4. Польові етнографічні матеріали до теми «Народна демонологія Бойківщини», зафіксовані у Турківському р-ні Львівської обл. // Архів Львівського національного університету імені Івана Франка. – Ф. 119, оп. 17, spr. 209-Е, ark. 1–30 ; Polovi etnografichni materialy do temy «Narodna demonolohiia Boikivshchynu», zafiksovani u Turkivskomu r-ni Lvivskoi obl. // Arkhiv Lvivskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Franka. – F. 119, op. 17, spr. 209-E, ark. 1–30

5. Польові етнографічні матеріали до теми «Народна демонологія Бойківщини», зафіксовані у Богородчанському р-ні Івано-Франківської обл. // Архів Львівського національного університету імені Івана Франка. – Ф. 119, оп. 17, spr. 214-Е, ark. 1–20 ; Polovi etnografichni materialy do temy «Narodna demonolohiia Boikivshchynu», zafiksovani u Bohorodchanskomu r-ni Ivano-Frankivskoi obl. // Arkhiv Lvivskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Franka. – F. 119, op. 17, spr. 214-E, ark. 1–20

6. Польові етнографічні матеріали до теми «Народна демонологія Бойківщини», зафіксовані у Рожнятівському р-ні Івано-Франківської обл. // Архів Львівського національного університету імені Івана Франка. – Ф. 119, оп. 17, spr. 215-Е, ark. 1–17 ; Polovi etnografichni materialy do temy «Narodna demonolohiia Boikivshchynu», zafiksovani u Rozhniativskomu r-ni Ivano-Frankivskoi obl. // Arkhiv Lvivskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Franka. – F. 119, op. 17, spr. 215-E, ark. 1–17

7. Польові етнографічні матеріали до теми «Народна демонологія Бойківщини», зафіксовані у Сколівському р-ні Львівської обл. // Архів Львівського національного університету імені Івана Франка. – Ф. 119, оп. 17, spr. 216-Е, ark. 1–9 ; Polovi etnografichni materialy do temy «Narodna demonolohiia Boikivshchynu», zafiksovani u Skolivskomu r-ni Lvivskoi obl. // Arkhiv Lvivskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Franka. – F. 119, op. 17, spr. 216-E, ark. 1–9

8. Балушок В. Обряди ініціацій українців та давніх слов'ян / В. Балушок. – Львів; Нью-Йорк : Вид-во М. П. Коць, 1998. – 216 с. ; Balushok V. Obriady initsiatsii ukraintiv ta davnikh slovia / V. Balushok. – Lviv; Niu-York : Vyd-vo M. P. Kots, 1998. – 216 s.

9. Білинський П. О уживанню парних купелів у народів славянських. Причинок до історії культури / П. Білинський. – Тернопіль, 1896. – 47 с. ; Bilynskiy P. O uzhyvaniu parnykh kupeliv u narodiv slavianskykh. Prychynok do istorii kultury / P. Bilynskiy. – Ternopil, 1896. – 47 s.

10. Велецкая Н. Н. Языческая символика славянских архаических ритуалов / Н. Н. Велецкая. – Москва : Наука, 1978. – 239 с. ; Veletskaya N. N. Yazycheskaya simbolika slavyanskikh arkhaischeskikh ritualov / N. N. Veletskaya. – Moskva : Nauka, 1978. – 239 s.
11. Грушевська К. Прохальні обходи: кілька завважень з приводу новішої літератури / К. Грушевська. – Київ, 1927. – 12 с. ; Hrushevskya K. Prokhalni obkhody: kilka zavvazhen z pryvodu novishoi literatury / K. Hrushevskya. – Kyiv, 1927. – 12 s.
12. Грушевський М. Початки громадянства: (первісна соціологія) / М. Грушевський. – Вена, 1921. – 328 с. ; Hrushevskiyi M. Pochatky hromadianstva: (pervisna sotsiologiiia) / M. Hrushevskiyi. – Vena, 1921. – 328 s.
13. Єфименко П. С. Упыри (из истории народных верований) / П. С. Єфименко // Українці : народні вірування, повір'я, демонологія / упоряд., прим. та біографічні нариси А. П. Пономарьова, Т. В. Косміної, О. О. Боряк. – Київ : Либідь, 1991. – С. 498–504 ; Yefymenko P. S. Upyry (yz ystoryu narodnykh verovanyi) / P. S. Yefymenko // Ukraintsi : narodni viruvannia, poviria, demonolohiia / uporiad., prym. ta biohrafichni narisy A. P. Ponomarova, T. V. Kosminoï, O. O. Boriak. – Kyiv : Lybid, 1991. – S. 498–504 .
14. Кабакова Г. И. Грудь / Г. И. Кабакова // Славянские древности : этнолингвистический словарь в 5-ти томах / под. общей ред. Н. И. Толстого. – Москва : Международные отношения, 1995. – Т. 1 : А–Г. – С. 563–566 ; Kabakova G. I. Grud / G. I. Kabakova // Slavyanskije drevnosti : etnolingvisticheskiy slovar v 5-ti tomakh / pod. obshchey red. N. I. Tolstogo. – Moskva : Mezhdunarodnye otnosheniya, 1995. – Т. 1 : А–Г. – С. 563–566
15. Курочкін О. В. Жебрак як традиційна фігура етнокультурного ландшафту (до проблеми вивчення маргінальних груп) / О. В. Курочкін // Берегиня. – 2005. – № 1. – С. 73–84; Kurochkin O. V. Zhebrak yak tradytsiina fihura etnokulturnoho landshaftu (do problemy vuvchennia marhinalnykh hrup) / O.V.Kurochin // Berehynia. – 2005. – № 1. – С. 73–84.
16. Прыжов И. Нищые на святой Руси. Материалы для истории общественного и народного быта в России / И. Прыжов. – Москва , 1862. – 139 с. ; Pryzhov I. Nishchye na svyatoy Rusi. Materialy dlya istorii obshchestvennago i narodnogo byta v Rossii / I. Pryzhov. – Moskva , 1862. – 139 s.
17. Седакова О. А. Погребальная обрядность восточных и южных славян. Поэтика обряда / О. А. Седакова. – Москва : Индрик, 2004. – 320 с. – (Традиционная духовная культура славян. Современные исследования); Sedakova O. A. Pogrebalnaya obryadnost vostochnykh i yuzhnykh slavyan. Poetika obryada / O. A. Sedakova. – Moskva : Indrik, 2004. – 320 s. – (Traditsionnaya dukhovnaya kultura slavyan. Sovremennye issledovaniya)
18. Сенько І. Гонимарники / І. Сенько // Карпатський край. – 1993. – № 3. – С. 48–49 ; Senko I. Honykhmarnyky / I. Senko // Karpatskyi kraï. – 1993. – № 3. – С. 48–49
19. Срезневский И. Русь Угорская. Отрывок из опыта географии русского языка / И. Срезневский // Вестник Русского Географического Общества. - 1852. Ч. 4. – 28 с. ; Sreznevskiy I. Rus Ugorskaya. Otryvok iz opyta geografii russkogo yazyka / I. Sreznevskiy // Vestnik Russkogo Geograficheskogo Obshchestva. - 1852. Ch. 4. – 28 s.
20. Стремецька В. О. Дослідження феномену жебрацтва в публіцистичній літературі / В. О. Стремецька // Наукові праці [Миколаївського державного гуманітарного університет ім. П. Могили]. – 2004. – Т. 37, Вип. 24. – С. 89 – 94 ; Stremetska V. O. Doslidzhennia fenomenu zhebratstva v publitsystychnii literaturi / V. O. Stremetska // Naukovi pratsi [Mykolaiivskoho derzhavnoho humanitarnoho universytet im. P. Mohyly]. – 2004. – Т. 37, Вуп. 24. – С. 89 – 94
21. Цивьян Т. В. Категория видимого/невидимого: балканские маргиналии / Т. В. Цивьян // Balcanica : Лингвистические исследования. – Москва : Наука, 1979. –

C. 201 – 207; Tsivyan T. V. Kategoriya vidimogo/nevidimogo: balkanskie marginalii / T. V. Tsivyan // Balcanica : Lingvisticheskie issledovaniya. – Moskva : Nauka, 1979. – S. 201 – 207.

22. Moszyński K. Kultura ludowa słowian / K. Moszyński. – Kraków, 1934. – Cz. 2 : Kultura duchowa. – 725 s.

Стаття надійшла до редакції 03.10. 2015 р.

N. Voitovych

BEGGING AS SOCIAL DEVIATION

(ON THE EXAMPLE OF UKRAINIAN DEMONOLOGICAL TRADITION)

The article was written on the basis of different ethnological literature (Ukrainian, Russian and Polish) and above all author's field ethnographical materials that were compiled on the territories of Ukrainian Karpaty.

In investigation vital issue of existence in Ukrainian traditional society marginalized categories – peoples who are distinguished among others with their deviant behaviour and did not fit into social framework, because were engaged in begging is elaborated.

Begging as an activity was originated in medieval epoch. Since that time folk consciousness differentiated several types of beggars: cripple, children that were born with exterior vices, blind people, poor, burnt, drunkards and etc. In Ukrainian tradition some of them (in major cases cripple and blind) were granted with demonological abilities and as a matter of fact were compared to typical representatives of demonological system. Society's attitude towards begging, as Ukrainian ethnographical materials prove, were not unambiguous. From one side, it perceived negatively, hostile and caused suspicion. From the other – helped poor, but lonesome community gave a shelter, and the church took care of natural disasters victims.

In demonological tradition beggars were considered mediators between two worlds – earthly and otherworldly, bearers of mystical expertise, which can help ordinary human beings in one's fight with representatives of mythological world. Sporadically random guest, beggar was considered as a bearer of the destiny, that are able to influence upon all spheres of human life and even otherworldly.

Therefore on the territories of all Slavonic world beggar (guest, strange) is perceived as a substitute of the deceased, like a hypostasis of divinity, ancestor. Magical assistance of the beggars appeared in different spheres of human life. Particularly, Ukrainians considered very helpful wooden stick, that was stolen from beggar, because it can disperse the storm; petitioners could help peasants, when with took the milk from their cows and etc. In peoples imagination beggar were compared to so called «not ordinary», that could cure diseases, evil eyes, fright, provide welfare to hosts, that were hospitable to them, feed or bestowed.

Key words: *beggar, guest, petitioner, demonological tradition.*

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Пономарьова І.С., д.і.н., проф.; Чура В.І., д.і.н., проф.*